

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötən saylarımızda)

* * *

İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında irəli sürdüyü fikirlərin, mülahizələrin, aparılan dövrləşdirmələrin dəqiqliyi ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən, eyni zamanda azərbaycanlıq məsələləri ilə bağlı zəngin elmi-nəzəri fikirlər kimi dəyərləndirilməlidir. İsa Həbibbəyli əsrlərle özündə ehtiva etdiyi milli-mənəvi gerçəklikləri, xalqın qədim tarixini, onun ədəbiyyatının tarixini, onun milli-vətənpərvərlik duyğularını içində yaşatdığı, zaman-zaman daha da zənginləşdirdiyi, milli-məfkurə uğrunda mübarizliyini, böyük amallara xidmət edən böyük demokrat sənətkarlarımızın, şair və yazıçılarımızın əsərlərindəki azərbaycanlıq ideyalarının azərbaycanlılığın inkişafına böyük təsirini araşdırıb üzə çıxarıb. Təpədən-dırmağa azərbaycanlıq ideyaları ilə köklənmiş ədəbiyyatşünas alim İsa Həbibbəylinin "ədəbiyyatda azərbaycanlıq konsepsiyası və dövrləşmə təsnifatı"ni peşəkarcasına aparması, irəli sürdüyü fikirlərin orijinallığı, özündən əvvəlki ədəbiyyatşünasların, böyük şəxsiyyətlərin fikir və mülahizələrinə, əsərlərinə istinad edərək öz mülahizələrinin doğruluğunu isbat etməsi alim zəkasının, alim əməyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İsa Həbibbəylinin hansı məqaləsində, hansı əsərinə diqqətlə nəzər yetirib, azərbaycanşünas alimi görmək olar. Hər bir əsərinde xalqın elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə hörmət və ehtiram, böyük şəxsiyyətlərinin fikiri və düşüncələrinə diqqət və qayğı, dövlətçilik baxımından yüksək münasibəti açıqlanır. Bütün qəlbi, elmi zəkası, fəaliyyəti ilə azərbaycanlıq nöqteyi-nəzərindən köklənmiş İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi-tənqid, ədəbiyyat tarixi, ümumilikdə ədəbiyyatşünaslıq cəhətdən sanballıdır.

Orta əsrlər poeziyasında "səpkilə Azərbaycan" üslubunun geniş yer tutması Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk poeziyası məkanında fərqləndirir, "böyük sənət miqyasına" çatdırır, XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış şeiri türk dünyasında "örnek kimi" qəbul edilir, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında isə "xalq şeiri ilə yazılı şeir dili arasındakı" fərq təcridən aradan qalxır, "poeziyada ciddi xələqləşmə prosesləri gedir". Molla Pənah Vaqifin lirikasındakı "Kür qırağının əcəb seyrəngahı"nın, Qıraqbasan qışlağının tərənnününün təmsalında Azərbaycan coğrafiyasında isə qəbərişəkilə görünməyə başladığının təcridən inkişaf etdirildiyini, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində realist ədəbiyyatın sürətlə inkişafının "ölkənin geniş coğrafi bütövlüyü və xalqın isə konkret olaraq öz adı və dəyərləri ilə ədəbiyyatda iştirak etməsini" zəruri faktora çevirdiyini, XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqı anlayışlarının mətbuatda və ədəbiyyatda işlədilməsi ilə konkret olaraq "azərbaycanlıq məfkurəsi"nin formalaşmağa başladığını açıqlayır.

Dilçi alimlərimizdən Qəzənfər Kazımovun ("e.ə. Azərbaycanda artıq

türk etnosları yaşamış, bu dövrdə Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının dilinə məxsus toponimlər və şəxs adları meydana gəlmişdir"), Nizami Cəfərovun ("Azərbaycan dili Ön Asiyada şumerlərin qonşuluğunda yaşayan protoazərbaycanlıların dili əsasında formalaşmışdır. Uzun əsrlər ərzində ümumxalq danışığı dili vasitəsilə Azərbaycan dili yaranmış və inkişaf etmişdir. Nəhayət, XIII əsrdən etibarən anadilli poeziyanın yaranması və geniş vüsət tapması ilə Azərbaycan ədəbi dili təşəkkül tapmışdır. XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif Azərbaycanda "ədəbi-bədii dilinin milli əsasda inkişafını mütləqləşdirmişdir."), Tofiq Hacıyevin ("Azərbaycan dili artıq XIX əsrdə sabit inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur") gəldikləri qənaətləri diqqətə çatdırır. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına qədər rəsmi şəkildə Azərbaycan dili və buna uyğun olaraq Azərbaycan xalqı ifadələri işlədilmədiyini, azərbaycanlıq anlayışı üçün mühüm şərt olan xalqın və dilin necə adlandırılmasının XIX əsrin axırlarında meydana çıxdığını qeyd edən İsa Həbibbəyli ilk dəfə Məhəmməd ağa Şahtaxtının 1882-ci ildə "Qafqaz" qəzetində çap etdirdiyi "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlı məqaləsində "Biz necə adlandırmalı?" sualına geniş və əsaslı cavab verməklə Azərbaycan dilinin leksikasına "azərbaycanlı" anlayışını gətirdiyini ("Bizdə Qafqazda bu sözün (xalqın adının - İ.H.) mənası bir qədər dəyişikliyə uğramışdır. Biz bu adla məşhur irqə aid olan müsəlmanları, məhz Qafqazıya tatarlarını bilirik. Məsələn, bizdə deyilir ki, Yelizavetpol, Yerevan və Bakı quberniyalarının daxil olduğu müsəlman əyalətləri türk-tatar irqinə aid olan müsəlmanların məskunlaşdığı əraziyə daxil deyil. Ruslar bizi təkrar edərək bizləri müsəlman adlandırırlar. Necə olursa, bir şəkildə milliyyət anlayışımızı itirərək özümü milliyyətimizlə yox, müxtəlif millətlər və dillərin də aid olduqları dinimizlə adlandırmaya başlamışıq. Yaxşı olardı ki, bizim özümüzlə kimi başqa xalqlar da bizi dinimizdən gələn bir adla çağırınsınlar. Beləliklə də bir "müsəlman" sözü sadəcə dini an-lamda istifadə olunur, din və millət kimi iki fərqli anlayışın qarışdırılmasına son qoyulur. Onda bizi necə adlandırsınlar? Bizim dilimizdən söhbət gedəndə biz onu ya türk dili, ya da türkcə adlandırmıq-ikisi də eyni şeydir, belə ki, hər ikisi türk ismindən yaranmış sifətdir, türklər özü bu sözü bilmir. Bizim qonşularımız farslar və ermənilər də bizi türk adlandırırlar. Bu mənada biz türk adlana bilərdik, lakin bu sözün ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün lazımdır ki, ruslar da bizləri belə çağırınsınlar. Amma böyük ehtimalla ruslar onu qəbul etməyəcək, çünki bizi tanyana qədər onlar və bütün avropalılar bu adla osmanlı türklərini adlandırmaya öyrəmişlər. Biz tatar adlanmayacağıq, çünki bu söz bizi vəhşi adlandırmaq üçün istifadə olunur. Xalqı zorla milliyyətimizi müəyyənləşdirmək və hazırda etnoqrafiya və linqvistikada is-tifadə olunan azərbaycanlı sözü ilə adlandırmıq olmaz ki? Ola bilsin ki, nə vaxtsa ədəbiyyatda və rəsmi cəmiyyətdə bu söz qəbul edilirdi. Bu və ya digər məqalələrdə

qeyd etdiyimiz kimi, "müsəlman" sözü bütün dünya müsəlmanlarına yox, fikrimcə, Azərbaycan türklərinə, Qafqaz və İran tatarlarına aid edilir" qeyd edir. Məhəmməd ağa Şahtaxtının, eyni zamanda onun 1891-ci ildə "Kaspi" qəzetindəki "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı" məqaləsində dövrün müxtəlif baxışlarına nəzər salınmaqla azərbaycanlıq məsələsinə daha aydın və konkret mövqedən yanaşması ("Hansı xalqa məxsusdurlar və hansı dildə danışirlar sualına Zaqafqaziya müsəlmanı başqa cavab vermir, yalnız deyir ki, o, müsəlmandır və müsəlmanca danışır.

Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına, onların dillərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmaya başlamışlar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu he-

sab etmək olmaz. Zaqafqaziya müsəlmanlarının danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, salcuq və azərbaycanlı türkcələri. Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmıq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İranın və Rusiyanın payına düşmüş Adərbeydjan (Azərbaycan) mahalı -indiki Zaqafqaziya, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şorq yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmıq məqsədəuyğun olardı") diqqətə çatdırılır.

"Kəşkül" qəzetindəki 1890-cı ildə çap edilmiş "Azərbaycanlı" imzalı müəllifin "Əvam görmək-yuxu yatmaqı dedin?" məqaləsindəki "Azərbaycan milləti" sözü ilə milli özünüdərk proseslərinin xalqın dilində çap olunan mətbuatın da müzakirə mövzuna çevrildiyini nümunə göstərir:

- "Siz nə millətdəsiniz?"

- Müsəlmanam.

- ...Əfəndim, millət ayrı, din ayrı.

- Ancaq eyb olsa da, gərəkdir üzüm üzüm. Mən bilmirəm ki, nə millətdəyəm.

- Siz tatar deyilsiniz. Tatar Kırmda, Kazanda olan müsəlmanlardır. Sizin millət azərbaycanlıdır".

İsa Həbibbəyli eyni zamanda demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin "Azərbaycan" məqaləsini (1917) "milli-mənəvi özünüdərk dərslisi qədər konkret, anlaşılıq və əhəmiyyətli

("Bəzi vaxt otururam və papağımı qa-bağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram və özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?"

- Öz-özüm cavab verirəm ki:

- Mənim anam rəhmətlik Zöhrabanu bacı idi.

- Dilim nə dilidir?"

- Azərbaycan dilidir.

- Yəni Vətənim haradır?"

- Azərbaycan vətənidir".) bilir.

Ədəbiyyatda azərbaycanlıq ideyasının XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat konsepsiyası səviyyəsinə çatdırılması, Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" dramının (1920) azərbaycanlıq idealının manifesti kimi meydana çıxması, Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılığın vətənpərvərlik adı ilə yaşadıldığı, Müstəqillik dövründə isə azərbaycanlılığın ilk dəfə olaraq milli dövlət ideologiyasına çevrildiyi, beləliklə, azərbaycanlılığın "uzun əsrlər ərzində ölkə ədəbiyyatının ideya əsası kimi" mövcud olub və ədəbi fikirdə milli maraqların ifadə olunmasına meydan açdığı açıqlanır.

İsa Həbibbəyli azərbaycanlıq-millili düşüncənin və Vətən anlayışının bir yerdə qavranılması təlimi olaraq, "xalqın və ölkənin milli maraqlarının, maarifçilikdən milli azadlıq ideyalarına, istiqal mübarizəsi düşüncəsinə, dövlət müstəqilliyi şüuruna qədərki bütün ideallarının ədəbiyyatın canında və qanında olmasını qaçılmaz həyatı tələbat səviyyəsinə qaldırın ümum-mill məfkurə" tərifi verir. Eyni zamanda azərbaycanlılığı "milli ədəbiyyatın axarını ölkə maraqlarına doğru istiqamətləndirən mühüm ədəbi-ictimai təlim", "ədəbiyyatın əsas hədəfi olan milli-mənəvi özünüdərk və vətənpərvərlik ideyalarının bədii əsərlərdə parlaq bədii təəcəssüm olunması", "ədəbiyyatda Azərbaycan xalqının hərtərəfli inkişafının əks etdirilməsini tələb edən ümum-mill məfkurə", "ədəbiyyatda milli istiqal və müstəqil dövlətçilik ideallarının təəcəssümü olan ədəbiyyat təlim" kimi xarakterizə edir. Azərbaycanda milli istiqal ideyasının XX əsrin əvvəllərində ictimai fikrin gündəmində mühüm yer tutmasını, Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi "Molla Nəsrəddin" hərəkatının "milli istiqal uğrunda mübarizə ideyasının formalaşdırılması və xalqı çatdırılması yolunda bir ordudan çox" xidmət göstərməsini, hətta azərbaycanlıq baxımından liberal mövqə tutan, türkcülük və islamçılıq ideyalarının təbliğ edən füyuzatçıların da "Azərbaycanda milli istiqalın qaçılmazlığı" ("Qafqaz türkləri (azərbaycanlılar - İ.H.) türklərin ən hürriyyət-pərvərləridir. ...Bu məmləkətdə (Azərbaycanda-İ.H.) heç bir qüvvə hürriyyət arzusunu məhv edə bilməz. Heç bir səbr və təzyiç, ...heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hürriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır. Bu rolların ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir" - Ə.Hüseynzadə) bəyan etməsinin XX əsrin əvvəllərində ölkədə milli istiqalçılığın real vəziyyətini dolğun şəkildə ifadə etdiyini göstərdiyini söyləyir.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH